

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477)''165'':929Дворецькі

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ВІЗІЇ КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ ГЕТЬМАНАТУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ РОДИНИ ДВОРЕЦЬКИХ)

Корнієнко М.В.

Київський університет імені Бориса Грінченка

Досліджено територіальні візії козацької еліти Гетьманату на прикладі родини Дворецьких. Задля цього розглянуто рукописну пам'ятку «Літописець», створену представниками згаданої старшинської родини у другій половині XVII ст. Було виокремлено слововжиток на позначення простору та проаналізовано його зміст у контексті тогочасної політичної традиції Гетьманату. Простежено, що Автор пам'ятки послуговувався поняттями, усталеними на початок 70-х років XVII ст., та екстраполював їх на попередні десятиліття. Мова йде про сприйняття простору України тотожним території Гетьманату по обидва береги Дніпра, уникання терміну «Мала Росія» для аналогічного позначення та топос «расторгнутої України».

Ключові слова: територіальні візії, козацька еліта, родина Дворецьких, Гетьманат, Україна.

Постановка проблеми. Поява в українській рукописній традиції другої половини XVII ст. історичних творів була одним із проявів переосмислення козацькою елітою свого минулого і творення нею нової ідентичності. Незважаючи на загалом компілятивний характер, ці пам'ятки мали й чимало оригінального: автори зазвичай не тільки запозичували фрагменти з інших текстів, а й доповнювали їх власними думками. Інтерес для дослідників становить те, що привнесена автором інформація відображає його індивідуальний досвід і водночас може сказати про нього значно більше: специфічне слововживання так чи інакше маркує погляди навіть тоді, коли автор не прагне їх висловити, а то й узагалі намагається приховати.

Рукописний збірник Дворецьких належить до тих пам'яток, де авторська присутність у тексті є визначальною. Зокрема, йдеться про «Літописець» – хроніку, де автор (чи автори) переповідає почерпнуту ззовні інформацію, додаючи до неї власні думки та виражаючи ставлення до подій чи процесів. А вживані в тексті поняття на позначення довколишнього простору так чи інакше репрезентують авторову уяву географію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Збірник Дворецьких уперше привернув увагу дослідників наприкінці XIX ст. [8]. Український радянський історик Ярослав Ісаєвич проаналізував рукопис на предмет змісту й авторства та опублікував одну з частин – публіцистичний твір «Навіти» [1]. У 80-х рр. XX ст. Юрій Мицик дослідив та здійснив публікацію інших складових збірки – «Перестороги» [7] й «Літописця» [6]. Надалі «Літописець» розглядали в контексті української рукописної традиції ранньомодерного часу [2, 3] або як джерело для студій з мікроісторії [4].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У якості матеріалу для дослідження територіальних візій козацької еліти «Літописець» Дворецьких досі не був зауважений дослідниками. Утім, зважаючи на наративний характер тексту, відповідний потенціал пам'ятки видається виправданим.

Мета статті. Метою цієї роботи є простежити територіальні візії козацької еліти Війська Запорозького другої половини XVII ст. на прикладі козацької старшинської родини Дворецьких. Задля цього передбачається розглянути пам'ятку «Літописець», що входить до рукописної збірки Дворецьких, виокремити слововживання на означення простору та проаналізувати його смислове навантаження на тлі тогочасної політичної традиції Гетьманату.

Виклад основного матеріалу. Основним джерелом до наповнення подієвої канви «Літописця» послужила третя частина «Кройніки» Феодосія Софоновича (поч. XVII ст. – 1677) – «Кройніка о землі Полской». Суттєво менше запозичень зроблено із так званого Львівського літопису, уміщеного до рукописного збірника Михайла Гунашевського (р. н. невідомий – помер після 1672). Укладач «Літописця» намагався уникати дослівної передачі фрагментів тексту, перефразовуючи їх та скорочуючи, і додавав власні міркування, висловлював ставлення до персоналій та сучасних йому подій [6, с. 222-223]. Можемо з обережністю припустити, що поштовхом до написання пам'ятки в такій здебільшого компілятивній формі послужила публікація третьої частини «Кройніки» Софоновича. Не виключено, що творець «Літописця» зауважив події, у котрих сам брав участь, недостатньо висвітленими, і тому взявся доповнити розповідь подробицями із власного досвіду. Тож укладення «Літописця» у складі рукописного збірника мало б на меті зберегти цю інформацію щонайменше для нащадків роду Дворецьких.

«Літописець» було написано напівустановом та українським скорописом другої половини XVII ст. За спостереженням Ю. Мицика, приблизний час створення пам'ятки – 1673 р., не пізніше середини листопада, оскільки третю частину «Кройніки» Феодосія Софоновича датують початком 1673 р. й користуватися нею раніше укладач «Літописця» не міг. Нижня хронологічна межа, як помітив дослідник, ґрунтується на інформації з тексту. Так, про польського короля

Михайла Вишневецького згадано як про живого (помер 10 листопада 1673 р.) й жодним чином не омовлено звитягу військ Речі Посполитої під Хотинюм днем пізніше. Сам рукопис не є автографом. Це копія, вміщена до збірника й кілька разів доповнена, редагована різними почерками [6, с. 220-222]. Ю. Мицик, публікуючи пам'ятку, відзначив початковий текст і всі виправлення. Зауважимо, що останні не стосуються досліджуваних у цій роботі аспектів, а, отже, решту твору слід розглядати як виразник суспільно-політичної думки другої половини XVII ст. Усі цитати, що наведено нижче, перевірено на предмет запозичень, і збігів не виявлено.

У питанні авторства «Літописця» немає однозначної відповіді. Привертає увагу насиченість оповіді «ексклюзивною» інформацією з життєвого досвіду київського полковника Василя Дворецького (1609 – помер після 1672) та збіг авторських оцінок подій із його політичними поглядами. Проте, на думку Ю. Мицика, приписувати авторство «Літописця» винятково згаданому діячеві не варто. По-перше, тому що в тексті про нього мовиться від третьої особи, що не характерно для тогочасних історичних творів. По-друге, доводить дослідник, автор послуговувався спогадами полковника, записаними дещо раніше, орієнтовно на початку 1670-х рр. Тому до створення рукописної збірки загалом і «Літописця» зокрема, поряд із Василем Дворецьким, міг бути причетний його син Іван. Він же, гіпотетично, й уклав остаточну редакцію пам'ятки [6, с. 219-224]. Надалі на позначення потенційних творців хроніки вживатимемо поняття «Автор».

Про Василя Дворецького відомо, що він був вихідцем із православного шляхетського роду, здобув освіту в Київському колеґіумі. Брав участь у Визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького, у період з 1650 до 1668 рр. кілька разів посідав уряд київського полковника, у т. ч. наказного, у 1669 р. оселився в Києві [6, с. 220-221; 13, с. 204-206]. Про його сина – Івана Дворецького – інформації значно менше. Відомо, що займав уряди в Київському полку – полкового хорунжого, потім неодноразово остерського сотника, у 1690-і р. був полковим суддею [5, с. 144-145, 150-151]. У зв'язку з цим можемо припустити, що, як і батько, мав за плечима добру освіту, отриману, імовірно, у Київському колеґіумі.

Переходячи до розгляду територіальних візій, зауважимо, що ключовими поняттями у номінації довколишнього простору для Автора «Літописця» є «Україна» або «вся Україна». Зовсім не натрапляємо в тексті на означення «Русь», а на назву «Мала Росія» та похідне від неї «малоросійський» – віднаходимо лише раз. «Мала Росія» у значенні Гетьманату вжито під 1665 р. у повідомленні про призначення Петра Шереметева (р. н. невідомий – 1690) київським воєводою: «Который [Петро Шереметев – М. К.] през лакомства свое, же в Малой Росии жителем незносные кривды и выдырства чинив» [6, с. 231]. Далі йшлося про те, що «кгда бы были ревизоры от царского пресвѣтлого величества, все бы тое показалося ширей от жителей малоросийских» [6, с. 231]. Згадка про Малу Росію та її жителів «малоросійских» саме такому контексті видається не випадковою. Грецизм «Мала Росія», початково релігій-

ний термін на позначення Київської митрополії, завдяки Богдану Хмельницькому набув нового змісту. Гетьман почав використовувати «політично зручне» означення «Мала Росія» у дипломатичних зносинах із царем, чим підкреслював релігійну єдність та спільність інтересів Великої і Малої Русі. Тим самим до цього простору не потрапляла решта руських територій, що лишилися в межах Речі Посполитої. У Москві схвально сприйняли такий новотвір і після Переяславської угоди 1654 р. Малу Росію було додано до переліку володінь у титулі московського правителя, а в офіційних документах так почали іменували підвладну йому козацьку автономію. Натомість у самому Гетьманаті цим терміном послуговувалися лише в листуванні з царською канцелярією. Першим, хто ввів його до внутрішнього вжитку, був Іван Брюховецький. Відтоді «Мала Росія» як синонім Гетьманату спричинилася до творення в його межах нової ідентичності – «малоросійської» [9, с. 363-367]. Невживання Автором «Літописця» термінів «Мала Росія» та «малоросійський» є додатковим доказом тієї тези, що козацька еліта ще вважала такі означення «незвичними» і тому не включала їх до своєї політичної системи координат.

Реалії початку 1670-х рр., зокрема, збройна боротьба за об'єднання право- й лівобережних полків під владою єдиного козацького очільника, спричинилися до активного вжитку понять на означення цілісності простору «по обидва береги Дніпра». Вислови «сторона Дніпра», «обидві сторони Дніпра», що перегукувалися з топомосом «расторгненої України», були характерні для тодішньої старшинської риторики [9, с. 354]. Ці аспекти також знайшли вияв у тексті «Літописця», проте не лише щодо вказаного періоду. Так, інформація про Богдана Хмельницького, який «ц[а]рю православному поддався з усею Україною по обох сторонах Дніпра будучою...» [6, с. 229], стосується ранішого часу – 1654 р. Цей фрагмент запозичено майже без змін у Феодосія Софоновича [11, с. 231], що свідчить про використання ним неактуального тому часу, дещо пізнішого поняття. Станом на 1654 р. указівка на цілісність України, яка розкинулася по обидва береги Дніпра, не потребувала окремої згадки. Не зауважив цього й Автор «Літописця», перенісши поняття до свого тексту.

У контексті поділу простору по Дніпру вживано в «Літописці» такі поняття: «тамобочние», «край Задніпрский», «тамтой бок козацкий», «козаки задніпрские», «гетман задніпрский» [6, с. 229-233]. Цікавість подібних означень полягає в тому, що в їх основі лежить протиставлення, відносність двох просторів щодо Дніпра. Інколи це дає можливість простежити, з яким із двох означень асоціює себе мовець. У випадку з «Літописцем», Автор уживає ці поняття відповідно до ситуації, безвідносно до себе й місцевого розуміння. Проте в одному випадку чітко простежується вказівка на його перебування на Лівобережжі. Запис під 1667 р. оповідає, що «ханский калча солтан... Дорошенка гетманом наставил на том боку Дніпра в Чигирині» [6, с. 232]. Мова йде про Правобережну Україну, тоді як потенційний читач має зрозуміти це з позиції мешканця лівобережної частини Гетьманату. Також під 1669 р.

правий берег Дніпра згадано як «бок лядзкий» [6, с. 232], вочевидь, у зв'язку із приналежністю його до Речі Посполитої згідно з Андрусівським перемир'ям 1667 р. Хоча в той же час Автор вбачав Правобережжя частиною «всієї України» [6, с. 233].

Окреслення певного простору Україною передбачає ще одне його значення – межі. І хоча в тексті пам'ятки не натрапляємо на конкретні вказівки авторського бачення кордонів України, деякі повідомлення все ж на нього вказують. По-перше, поняття «Україна», «вся Україна» вживано лише відносно козацької автономії та її очільників. Так, Богдан Хмельницький, за словами Автора, присягнув православному цареві «з усею Україною по обоих сторонах Дніпра будучою» [6, с. 229], а Петро Дорошенко «из половицею України цале ся турчинови поддал...» [6, с. 233]. Тож логічно припустити, що друга половина України – це не що інше, як лівобережний Гетьманат. По-друге, опосередковано вказано, які терени до України «не належать». Наприклад, згадуючи похід козацького війська з татарами під Замостя 1648 р., Автор «Літописця» зазначив: «...Вышневецкого многих панов з войском их Хмелницкий ис Карач-беєм под Пилявкою изнес и зараз утropy за ляхами под Замостя пойшол..., Полшу пустошачи» [6, с. 228]. Тобто Руське воеводство, у складі якого перебувало Замостя, «знаходилося» поза Україною. Ще одну вказівку на це віднаходимо наприкінці твору: «...и усе Подоля опановуют, и Подгура от Украины ку Львову, а орды плондруют Волын и Полшу, огнем и мечем зносят» [6, с. 234]. Такі

конотації свідчать також про «неактуальність» для Автора уявленнь середини XVII ст., коли, за припущенням Наталі Яковенко, термін «вся Русь» виступав синонімом до поняття «вся Україна» [12, с. 41].

Обмеження України кордонами єдиного Гетьманату по обидва береги Дніпра в територіальних візіях Автора «Літописця» свідчить про те, що на початок 1670-х рр. козацька еліта ототожнювала географічний маркер «Україна» з підконтрольним їй простором. Таке означення виразно контрастувало із ситуацією середини XVII ст., коли Україною найчастіше називали терени по праву сторону від Дніпра [10, с. 14]. Також уживання Автором «Літописця» назви «Україна» відносно Гетьманату вказувало на те, що, незважаючи на більш ніж десять років безперервних міжусобиць, його все ще мислили єдиною політичною одиницею.

Висновки і пропозиції. Отже, із тексту «Літописця» простежується вплив актуальних часових написання твору уявлень та ідей на Авторову уявну географію. Він мислив категоріями, усталеними станом на 1670-і рр., екстраполюючи їх на попередні десятиліття. Це і розуміння простору України як синоніму до Гетьманату по обидва береги Дніпра, і топос «расторгненої України», і «невзичність» терміну «Мала Росія» на позначення простору, підконтрольного Війську Запорозькому. Подальші наукові пошуки в цьому напрямі із залученням інших козацьких наративних джерел допоможуть уточнити, як змінювалися територіальні візії козацької еліти Гетьманату протягом другої половини XVII ст.

Список літератури:

1. Ісаєвич Я.Д. «Навіги» – невідома пам'ятка української публіцистики XVII ст. / Я.Д. Ісаєвич // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – № 6. – С. 52-62.
2. Ісаєвич Я.Д. Україна давня і нова: народ, релігія, культура / Я.Д. Ісаєвич. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 334 с.
3. Ісаєвич Я.Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я.Д. Ісаєвич. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.
4. Кирчанів М. Діапазон можливостей мікроісторії в Україні: Інший у баченні «людей другого плану» / М. Кирчанів // Регіональна історія України: зб. наук. статей / Гол. ред. В. Смолій, відп. ред. Я. Верменич / – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – Вип. 6. – С. 211-222.
5. Кривошея В.В., Іржицький В.Ю. Українська козацька старшина Київського полку / В.В. Кривошея, В.Ю. Іржицький // Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць / Укр. акад. наук., Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К.: Світогляд, 2009. – Вип. 20. – С. 143-155.
6. Мыщык Ю.А. «Літописец» Дворецких – памятник украинского летописания XVII в. / Ю.А. Мыщык // Летописи и Хроники. Сборник статей 1984 г. / Отв. ред. В.И. Буганов. – М.: Издательство «Наука», 1984. – С. 219-234.
7. Мыщык Ю.А. Украинский историко-политический трактат 1669 года как памятник публицистики / Ю.А. Мыщык // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII-XIX вв. – Днепропетровск, 1982. – С. 84-101.
8. Отчет Императорской Публичной библиотеки за 1894 г. – СПб.: [б. и.], 1896. – 133 с.
9. Плохий С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі / С. Плохий; авториз. переклад з англ. [М. Климчук і Т. Цимбал]; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Ін-т Критики. – К.: Критика, 2015. – 424 с.
10. Сисин Ф. «Отчизна» у політичній культурі України початку XVIII століття / Ф. Сисин // Україна модерна. – 2006. – № 10. – С. 7-18.
11. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Ф. Софонович; [підг. текст до друку, передм. Ю.А. Мищика, В.М. Кравченка; відп. ред. В.А. Смолій]; Академія наук України [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1992. – 332 с.
12. Яковенко Н.М. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття / Н.М. Яковенко. – К.: Laurus, 2012. – 472 с.
13. Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate / G. Gajecy. – Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute, 1978. – Vol. 1. – 789 pp.

Корниенко М.В.

Київський університет імені Бориса Грінченка

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ КАЗАЦКОЙ ЭЛИТЫ ГЕТМАНАТА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVII ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ СЕМЬИ ДВОРЕЦКИХ)

Аннотация

Исследованы территориальные представления казацкой элиты Гетманата на примере семьи Дворецких. Для этого рассмотрен рукописный памятник «Літописец», созданный во второй половине XVII в. представителями указанной старшинской семьи. Было выделено словоупотребление, обозначающее пространство, и проанализировано его содержание в контексте тогдашней политической традиции Гетманата. Отслежено, что Автор памятника использовал устоявшиеся к началу 70-х годов XVII в. понятия и экстраполировал их на предыдущие десятилетия. Это восприятие пространства Украины равным территории Гетманата по обе стороны Днепра, избегание термина «Малая Россия» для аналогичного обозначения и топоним «расторженной Украины».

Ключевые слова: территориальные визии, казацкая элита, семья Дворецких, Гетманат, Украина.

Korniienko M.V.

Borys Grinchenko Kyiv University

TERRITORIAL VISTAS OF THE COSSACK ELITE OF THE HETMANATE IN THE 2ND HALF OF THE 17TH CENTURY (BASED ON DVORECKY FAMILY)

Summary

Territorial vistas of the Cossack elite of the Hetmanate based on the Dvorecky family were investigated. For those the handwritten chronicle «Litopysec» created by Dvorecky family representatives in the 2nd part of the 17th century was studied. Lexics about territory/space used in the text was analyzed and complained to the political tradition of the Hetmanate. It was noted that the Author of the «Litopysec» used conventional concepts and extrapolated their definitions on the previous decades. He had defined the Ukraine as the Hetmanate territory while avoiding the term of «the Little Russia», and mentioned the concept of «the disintegrated Ukraine».

Keywords: territorial vistas, the Cossack elite, Dvorecki family, the Hetmanate, the Ukraine.